

Het IMF: katalysator van hervormingen in Oost-Europa?

Als aanhanger van het vrije-marktmechanisme heeft het IMF tot voor kort slechts een geringe rol gespeeld in Oost-Europa. Nu zich in de centraal geleide economieën belangrijke wendingen voordoen, zal bij betalingsbalansproblemen waarschijnlijk vaker een beroep worden gedaan op het IMF. De auteurs belichten de banden die het IMF sinds zijn ontstaan met Oost-Europa heeft onderhouden. Vervolgens geven zij een schets van de hervormingspolitiek in de belangrijkste Oosteuropese landen en de invloed daarop van het IMF.

DRS. H.W. HOEN – DR. G.J. LANJOUW – DRS. E.H. VAN LEEUWEN*

Met het aanvragen van het lidmaatschap van het Internationale Monetair Fonds (IMF) door Tsjecho-Slowakije en Bulgarije zijn alle kleine Oosteuropese landen nu (kandidaat-)lid van het Fonds¹, wanneer we er althans vanuit gaan dat de toetreding van de DDR min of meer automatisch tot stand zal komen via een vereniging met de BRD. Een eventuele toetreding van de Sovjetunie is van een geheel ander kaliber vanwege de veel grotere consequenties voor de machtsstructuur binnen het Fonds en blijft hier buiten beschouwing.

In de relaties tussen het IMF en de Oosteuropese landen zou men ruwweg drie perioden kunnen onderscheiden. De eerste periode begint in 1944 met de besprekingen van Bretton Woods. De Sovjetunie, Polen en Tsjechoslowakije namen deel aan de besprekingen. De twee laatsten werden daadwerkelijk lid. De periode eindigt in 1954 met de beëindiging van het lidmaatschap van Tsjechoslowakije. Polen was al in 1950 uitgetreden.

Na een achttiental jaren waarin geen enkel Oosteuropese land lid is van het Fonds zou men de tweede periode kunnen laten beginnen in 1972. In dat jaar accepteert het Fonds de toetreding van het centraal geleide Roemenië. In 1982 doet Hongarije zijn intrede. Op dat moment heeft Hongarije weliswaar al een aantal hervormingsstappen gezet, maar gebruikt in zijn externe aanpassing ook nog in sterke mate de mechanismen van een centraal geplande economie². In de jaren tachtig vindt een geleidelijke overgang van de tweede naar de derde periode plaats. Het Fonds verbindt aan zijn kredietverlening steeds nadrukkelijker de eis van systeemhervormingen. Deze eis komt het meest uitgesproken tot uitdrukking in de kredietovereenkomst met Polen van begin 1990, die pas ruim drie jaar na toetreding tot stand kwam³.

De tegenstelling tussen de marktconforme benadering van het IMF en de directieve mechanismen van centrale planning heeft vanaf de oprichting van het IMF een belangrijke rol gespeeld. Ook al is de Sovjetunie uiteindelijk niet toegetreden, zij heeft de 'overeenkomst van Bretton Woods' wel ondertekend en in een aantal artikelen van de

IMF-statuten – die later relevant zijn gebleken voor ontwikkelingslanden – is duidelijk rekening gehouden met het specifieke karakter van de Sovjeteconomie⁴. Bij de uittreding van Polen en Tsjechoslowakije speelden internationaal-politieke factoren en het niet ten volle benutten van de mogelijkheden die de bewuste artikelen deze landen boden⁵ een belangrijke rol. Tegen de achtergrond van deze voorgeschiedenis is de toetreding van Roemenië in 1972 opmerkelijk: een traditionele planeconomie die net op een aantal voorzichtige schreden op het hervormingspad was teruggekeerd. Voor Roemenië betekende de toetreding tot het IMF en de Wereldbank een verdere onderstreping van het streven naar een onafhankelijker positie ten opzichte van de Sovjetunie. Voor het IMF ging het, naast een zekere ondersteuning van deze wat onafhankelijker positie, ook om het beginsel van de universaliteit van het lidmaatschap dat door het ontbreken van de Oosteuropese landen aan kleur had ingeboet⁶. Dit, gekoppeld aan het misschien wat naïeve geloof in het corrigerend vermogen van de centrale planner bij betalingsbalansonevenwichtigheden, maakte dat er van hervormingen of systeemaanpassingen als voorwaarde voor kredieten niet of nauwelijks sprake was en er aan Roemenië zelfs relatief lichte eisen werden gesteld voor het verschaffen van informatie over de economische situatie in het land.

* De auteurs zijn verbonden aan de vakgroep Algemene Economie van de Rijksuniversiteit Groningen.

1. Landen die lid zijn van het IMF kunnen ook lid worden van de Wereldbank, wat over het algemeen ook gebeurt.

2. Vgl. H.W. Hoen, G.J. Lanjouw, E.H. van Leeuwen, *Eastern Europe's participation in the international financial system, Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas*, jg. 13, Band 2, 1989, blz. 58.

3. Polen had in 1981 al een lidmaatschapsaanvraag ingediend, maar deze werd door de Verenigde Staten geblokkeerd in verband met het uitroepen van de noodtoestand.

4. Vgl. Hoen, Lanjouw, Van Leeuwen, op.cit., blz. 42-44.

5. Vgl. V.J. Assetto, *The Soviet bloc in the IMF and the IBRD*, Boulder en Londen, hfdst. 4, 1988.

6. Idem, blz. 149.

De jaren tachtig

Met de schulden crisis van 1981/1982 treedt er een duidelijke verandering op in de houding van het IMF ten opzichte van de Oosteuropese lidstaten. De totale schuld (in harde valuta) van de zes kleine Oosteuropese landen was in 1981 opgelopen tot bijna 68 miljard dollar, nominaal meer dan het tienvoudige van de schuld in 1971. Hoewel Polen verreweg het grootste aandeel in deze schuld had, leidden ook de schulden van bij voorbeeld de DDR, Roemenië en Hongarije tot ernstige zorgen bij de Westerse kredietverstrekkers. Ook centraal geplande economieën bleken in betalingsproblemen te kunnen komen en de Sovjetunie was niet bereid in die mate als redder in de nood op te treden als Westerse crediteuren hadden verwacht (of gehoopt).

Het IMF – met in zijn kielzog de Wereldbank – krijgt nu zowel voor Roemenië als voor het in 1982 toetredende Hongarije een belangrijke functie bij het oplossen van hun betalingsbalansproblemen. Het gaat zowel om de directe kredietfaciliteiten van deze organisatie(s) als om de mogelijkheid om bij overeenstemming met het IMF over een aanpassingsprogramma – die kan worden opgevat als een 'seal of approval' voor het te voeren beleid – te komen tot herstructurering van schulden of zelfs toegang te verkrijgen tot nieuwe leningen op de private kapitaalmarkt. Afhankelijk van de in een aanpassingsprogramma overeengekomen maatregelen heeft het IMF niet alleen een financiële katalysatorfunctie – de vergroting van de kredietmogelijkheden – maar kan het ook fungeren als katalysator van hervormingen in de Oosteuropese lidstaten. Bij het laatste is er sprake van een aantal duidelijke verschillen tussen de individuele landen.

Tabel 1. Harde-valutaschulden van de kleine Oosteuropese landen (RWEH(6)), uitgedrukt in miljarden \$, 1980-1989

	1980	1982	1984	1986	1988	1989 ^a
Bulgarije						
Bruto	3,5	3,0	2,2	5,1	7,9	9,5
Netto	2,7	2,0	0,7	3,7	6,2	8,3
Tsjechoslowakije						
Bruto	4,9	4,0	3,1	4,3	5,7	6,9
Netto	3,6	3,3	2,1	3,0	4,0	5,4
DDR						
Bruto	14,4	13,0	11,3	15,7	19,5	21,2
Netto	11,8	11,1	6,8	8,2	9,6	11,3
Hongarije						
Bruto	9,1	8,0	8,8	15,1	17,3	20,6
Netto	6,7	7,2	7,3	12,9	15,9	19,4
Polen						
Bruto	24,1	26,5	26,9	33,6	39,2	41,0
Netto	22,8	25,5	25,4	31,9	35,6	37,5
Roemenië						
Bruto	9,6	9,8	7,2	6,5	2,8	1,0
Netto	9,2	9,5	6,6	5,9	2,0	-0,1
RWEH(6)						
Bruto	65,6	64,2	59,6	80,2	92,4	100,2
Netto	56,8	58,6	48,9	65,6	73,3	81,8

a: voorlopige schattingen

Bron: OESO, 1990, *Financial Market Trends*, nr. 45, Parijs.

NB. Het verschil tussen de bruto en netto schulden bestaat uit de tegoeden van deze landen die worden aangehouden bij de aan de Bank for International Settlements (BIS) rapporterende banken.

Voor het verkrijgen van een 'stand-by'-krediet kwam Roemenië in 1981 een aanpassingsprogramma met het IMF overeen⁷. Een soortgelijke overeenkomst met Hongarije volgde een jaar later⁸. Deze aanpassingsprogramma's bevatten een aantal gemeenschappelijke elementen, hoewel de voorgenomen maatregelen in het geval van Hongarije meer marktconform van karakter waren⁹. Zowel Roemenië als Hongarije werden gedwongen hun bestedingen te beperken, de munteenheid te devalueren en prijshervormingen door te voeren zonder daarbij de lonen volledig te compenseren.

In 1984 kwam het tot een breuk tussen Roemenië en het IMF. Nadat in 1982 en 1983 enige voorzichtige aanzetten tot hervormingen waren gedaan, weigerde het Ceausescu-regime in 1984 verdergaande stappen te ondernemen op het terrein van prijs- en wisselkoersaanpassingen. Het zich terugtrekken van de internationale kapitaalmarkt en het afbouwen van de buitenlandse schuld door een politiek van vermindering van de importen en van verhoging van exporten heeft het land in 1990 weliswaar schuldenvrij, maar economisch min of meer bankroet gemaakt¹⁰.

In tegenstelling tot Roemenië slaagde Hongarije er wel in om gedurende de looptijd van het programma een goede verstandhouding met het IMF te behouden. Dit land was wel bereid marktconforme hervormingen door te voeren. Men zou zelfs kunnen stellen dat het Hongaarse hervormingsproces sinds het land in 1982 lid werd door het IMF regelmatig is 'goedgekeurd' in het kader van aanpassingsprogramma's die de basis vormden voor Fondskredieten in de periode 1982-1984, in 1988 en zeer onlangs in 1990.

Reeds in 1968 werd in Hongarije het zogenaamde 'Nieuwe Economische Mechanisme' geïntroduceerd, waarbij een begin werd gemaakt met het laten bepalen van prijzen door marktkrachten, zowel op de binnenlandse markt als in de buitenlandse handel, en bindende planvoorschriften voor de bedrijven werden afgeschaft. De eerste oliecrisis leidde tot een terugslag omdat men niet bereid was de op de internationale markt gestegen energieprijzen ten volle te laten doorwerken in de binnenlandse prijzen. Na deze tijdelijke recentralisatie pakte men de oorspronkelijke idee van het Nieuwe Economische Mechanisme weer op. In 1979/80 ging een nieuwe en verderstreckende poging tot prijshervorming van start. Het aanpassingsprogramma dat in 1982 met het IMF werd overeengekomen voorzag onder meer in een verdere reductie van subsidies aan bedrijven en de mogelijkheid van faillissement van onrendabele bedrijven. Het feit dat Hongarije bij de reductie van het externe tekort nog steeds een beroep bleek te moeten doen op directe beperking van de invoer, geeft echter aan dat het marktmechanisme zich in de eerste helft van de jaren tachtig nog niet voldoende had ontwikkeld om aanpassing op marktconforme wijze mogelijk te maken.

De IMF-kredieten vervulden voor Hongarije in twee opzichten een belangrijke rol. In de eerste plaats vervulden ze een overbruggingsfunctie in een periode waarin de toegang tot andere bronnen van kredietverlening aanzienlijke problemen met zich meebracht. Mede hierdoor heeft Hongarije aan een herstructurering van zijn schulden kunnen ontkomen. Uit tabel 2 komt het grote belang van de IMF-kredieten in de jaren 1982, 1983 en 1984 voor de externe financiering van de Hongaarse economie naar voren.

7. IMF Survey, 7 september 1981, blz. 262-265.

8. Idem, 13 december 1982, blz. 399-400.

9. De mogelijkheden voor marktconforme aanpassingen in een planeconomie werden door het IMF vermoedelijk overschat, gegeven het ontbreken van een aantal randvoorwaarden daarvoor zoals harde budgetbeperkingen voor bedrijven.

10. Vgl. ook de negatieve netto-kapitaalstromen met zowel de overige crediteuren als met het IMF en de Wereldbank in tabel 2.

Tabel 2. Bijdrage van het IMF en de Wereldbank in de mutatie van de bruto schulden van Hongarije en Roemenië, in miljoenen SDR

Hongarije				
Mutatie in:	Bruto schuld	Netto kredietstromen van:		
		IMF	Wereldbank	overig
1980	568	-	-	568
1981	385	-	-	385
1982	-174	215	-	-389
1983	515	332	53	130
1984	903	425	118	360
1985	2947	-88	160	2875
1986	1292	-41	153	1180
1987	817	-273	151	939
1988	-816	-99	174	-891

Roemenië				
Mutatie in:	Bruto schuld	Netto kredietstromen van:		
		IMF	Wereldbank	overig
1980	1803	10	167	1626
1981	1239	250	285	704
1982	231	275	308	-352
1983	-539	123	242	-904
1984	-1284	51	10	-1345
1985	-489	-173	-96	-220
1986	-997	-199	-164	-634
1987	-900	-226	-166	-508
1988	-2949	-251	-793	-1905

Bron: IMF, *International Financial Statistics*, diverse jaargangen; OESO, *Financial Market Trends*, nr. 45, Parijs, 1990; Wereldbank, *World Debt Tables*, vol. II, 1989-90.

NB. Door omrekening in SDR's is geprobeerd de vertekening door de sterke schommeling van de dollarkoers in deze periode zo veel mogelijk te beperken. De omrekening is gedaan op basis van het jaarlijkse gemiddelde van SDR per \$.

In de tweede plaats wist Hongarije door de IMF-kredieten te profiteren van het 'seal of approval'. Getuige de toeneming van de overige kredietstromen, met name in de jaren na 1984 (zie tabel 2) wist het zich, ondanks zijn aanzienlijke buitenlandse schuldenlast, nog steeds verzekerd van de toegang tot de internationale financiële markten. Bovendien heeft Hongarije sinds de toetreding in belangrijke mate kunnen profiteren van kredieten van de Wereldbank. Het feit dat het IMF-lidmaatschap een voorwaarde is voor toetreding tot de Wereldbank is dan ook een niet onbelangrijk argument om het IMF-lidmaatschap aan te vragen. Zowel Roemenië als Hongarije zijn vlak na hun toetreding tot het Fonds ook lid geworden van de Wereldbank en hebben daarbij de status van ontwikkelingsland gekregen, hoewel dat in het geval van Hongarije enige verbazing heeft gewekt. Op basis van deze status konden zij naast een participatie in de uitvoering van projecten in andere ontwikkelingslanden ook zelf voor 'structural adjustment loans' in aanmerking komen.

Recente ontwikkelingen

De belangrijkste recente ontwikkeling met betrekking tot de rol van het IMF in Oost-Europa is de begin dit jaar met Polen gesloten 'stand-by'-overeenkomst, die over een periode van iets meer dan een jaar een krediet van 723 miljoen dollar omvat¹¹. Deze overeenkomst heeft bovendien de weg vrij gemaakt voor Wereldbankleningen ter waarde van 360 miljoen dollar. In totaal zijn het land voor de komende drie jaar Wereldbankleningen ter waarde van 2,5 miljard dollar in het vooruitzicht gesteld. Voor de Oost-

europese lidstaten gezamenlijk wordt voor dezelfde periode gedacht aan leningen van 5 miljard dollar, onder meer bedoeld voor milieu-investeringen¹².

Het Poolse beleidsprogramma dat de basis vormt voor het IMF-krediet omvat twee onderdelen¹³: snelle stabilisatie van de economie met de nadruk op het terugdringen van de inflatie tot ongeveer een procent per maand in de tweede helft van dit jaar en een snelle overgang naar een markteconomie. De stabilisatie van de economie zal moeten worden bereikt door een restrictieve politiek, die zich naast de bekende elementen als terugdringing van het overheidstekort en een verkrappende monetaire politiek, richt op de stabilisatie van de wisselkoers en een belastingpolitiek die te sterke loonstijgingen zeer zwaar afstraft (door het IMF aangeduid als 'nominale ankers' in de strijd tegen de inflatie). Het hervormingsonderdeel van het pakket omvat twee delen: het liberaliseren van de prijzen en het regime van het deviezen- en handelsverkeer, en het creëren van de bij een markteconomie behorende instituties en mechanismen, zoals een kapitaalmarkt.

De snelheid en de veelomvattendheid van de Poolse aanpak betekent een duidelijke breuk met de vroeger gevolgde benadering, zowel in Polen zelf als in andere Oosteuropese landen zoals Hongarije, van geleidelijke en partiële hervormingen. Er zijn inderdaad goede argumenten voor een dergelijke aanpak, waarin bij voorbeeld decentralisatie van de productie- en investeringsbeslissingen tegelijk plaatsvindt met liberalisatie van het prijzenstelsel. Zou dit laatste in eerste instantie achterwege blijven, dan kan dit ertoe leiden dat bedrijven die hun investeringsbeslissingen hebben genomen op basis van de oude administratieve prijzen, moeten constateren dat hun investeringen niet meer rendabel zijn op het moment dat de prijzen worden geliberaliseerd. Hier staat tegenover dat de Poolse aanpak risico's in zich bergt. Het is de vraag of het hervormingsplan reeds op korte termijn effect sorteert in die zin dat door de liberalisatie gestegen prijzen tot positieve reacties aan de aanbodkant zullen leiden. Mocht deze aanbodreactie niet op korte termijn optreden, dan is het gevaar van een neerwaartse spiraal in de sfeer van de productie niet denkbeeldig. Het deflationaire effect van de achteruitgang in reële inkomens en bezuinigingen van de overheid krijgt dan geen tegenkracht in de vorm van het aantrekken van het aanbod. Het IMF lijkt op dit punt met enige zorg vervuld: "Poland's program faces a number of uncertainties however - notably, the consequences for output and employment..."¹⁴. Behalve dat een neergaande economie op zichzelf negatieve consequenties zal hebben, zou die er ook toe kunnen leiden dat een van de hoofddoelstellingen van het beleidsprogramma, te weten terugdringing van het overheidstekort, niet wordt gehaald. Als onderdeel van het hervormingsprogramma zal namelijk een arbeidsfonds worden gecreëerd, waaruit werkloosheidsuitkeringen en herscholingskosten zullen worden betaald. Daar dit fonds mede vanuit het overheidsbudget moet worden gevoed, zal de met de neergang gepaard gaande groei van de werkloosheid de budgettaire situatie van de overheid doen verslechteren.

De vraag dringt zich op of de Poolse shocktherapie door het IMF zal worden verheven tot standaard voor aanpassingsprogramma's in andere Oosteuropese landen die IMF-kredieten willen verkrijgen. Recente uitspraken van de Deputy Managing Director van het Fonds, Richard Erb, lijken inderdaad in deze richting te wijzen¹⁵. Hij benadrukt de noodzaak van 'comprehensive reforms', die macro-

11. *IMF Survey*, 19 februari 1990, blz. 61.

12. *NRC-Handelsblad*, 22 februari 1990.

13. *IMF Survey*, 19 februari 1990, blz. 57-62.

14. *Idem*, blz. 62.

15. *Idem*, 5 februari 1990, blz. 34.

economische, micro-economische en structurele hervormingen omvatten. Hij merkt echter tevens op dat de economische hervormingen gepaard moeten gaan met institutionele hervormingen¹⁶. Volgens hem een zou een gezamenlijke aanpak van IMF, Wereldbank, regeringen van industriële landen en de regering van het betrokken land nuttig zijn. In deze opmerking lijkt het besef door te klinken dat de bedoelde institutionele hervormingen niet op zeer korte termijn kunnen worden gerealiseerd.

De geleidelijkheid van het hervormingsproces in Hongarije is weliswaar in belangrijke mate bepaald door de politieke context waarin de hervormingen zich afspeelden, maar langs die weg is wel een uitgangspositie gecreëerd die de overgang naar een markteconomie (overigens niet het uitgangspunt in 1968) minder ingrijpend maakt dan in Polen. Hoewel de huidige economische situatie verre van rooskleurig is, is toch een aantal positieve ontwikkelingen te bespeuren. De veel lagere inflatie en het geringere begrotingstekort laten zien dat de verschillende prijs hervormingen en de vermindering van subsidies geleid hebben tot een veel minder grote omvang van de monetaire onevenwichtigheden dan in Polen en maken een shocktherapie dan ook minder voor de hand liggend. Ook het feit dat het na de 'stand-by'-overeenkomst met het Fonds van midden 1988 mogelijk bleek de handelsbalans te doen verbeteren ondanks liberalisatie van de invoer¹⁷, kan worden gezien als een aanwijzing dat het marktmechanisme in Hongarije voet aan de grond begint te krijgen. Verder heeft het land steeds kunnen ontkomen aan herstructurering van zijn schulden en – mede daardoor – het vertrouwen van de internationale financiële wereld weten te behouden. Het land heeft, ondanks zijn aanzienlijke buitenlandse schuld, nog steeds toegang tot de internationale financiële markten, met name de obligatiemarkten.

Ook ten aanzien van de aantrekkelijkheid voor buitenlandse investeerders biedt Hongarije een beter klimaat dan Polen¹⁸. Hongarije heeft op dit moment ongeveer twee keer zoveel joint ventures met Westerse bedrijven als Polen, terwijl het land in de internationale industriële wereld ook meer vertrouwen geniet waar het gaat om buitenlandse deelnemingen in bestaande Hongaarse industriële ondernemingen en de vestiging van buitenlandse bedrijven.

Tot slot

Over de toekomstige rol van het IMF en de Wereldbank in het proces van de Oosteuropese economische hervormingen lijken de volgende opmerkingen op hun plaats.

In de eerste plaats lijkt in het geval van Tsjechoslowakije voor de realisatie van een markteconomie naar Westeuropese model een rigoreuze shocktherapie geen voor de hand liggende en noodzakelijke optie. De omvang van de buitenlandse schuld is er betrekkelijk gering (zie tabel 1), waardoor het land geen onoverkomenlijke betalingsbalansproblemen ondervindt. Daarenboven onderscheidt het land zich van de andere Oosteuropese landen door een relatief gunstig investeringsklimaat, waardoor de sanering van de verouderde produktiestructuur met Westerse investeringen zou kunnen worden gerealiseerd. In het voordeel van Tsjechoslowakije spreken in dit opzicht met name de scholing van de werknemers en de geringe inflatieverwachtingen¹⁹. De situatie in Bulgarije is enigszins ongewis. Gelet op de enorme toeneming van de buitenlandse schuld – in tien jaar tijd steeg de nominale bruto schuld bijna met een factor drie – lijken forse ingrepen zeker niet uit te sluiten. In tegenstelling tot Tsjechoslowakije ligt voor de hand dat Bulgarije bij de Wereldbank voor de status van ontwikkelingsland in aanmerking komt, waardoor het een

beroep op de projectgebonden leningen van deze bank zou kunnen doen.

In de tweede plaats is het van belang te beseffen dat de bijdragen van het IMF en de Wereldbank slechts een beperkt deel van de totale kredietstroom kunnen omvatten. Zo zouden de EG-landen volgens het plan-Delors – bedoeld als een soort Marshall-plan voor Oost-Europa – een bedrag van ongeveer 22,5 miljard dollar voor de Oosteuropese landen op tafel moeten leggen, hetgeen op een veelvoud van de huidige en in de toekomst mogelijke IMF- en Wereldbankkredieten neerkomt. Het ligt echter in de lijn der verwachtingen dat ook aan deze kredieten de voorwaarde van overeenstemming met het IMF over de te voeren economische politiek verbonden zal worden, zoals zeer onlangs reeds bleek bij een eerste lening van de EG aan Hongarije van ongeveer een miljard dollar. Daarnaast zullen de Bretton Woods-organisaties zich vooral richten op kennisoverdracht en technische assistentie bij het transformatieproces.

In de derde plaats is de politieke onzekerheid over de snelheid waarmee de Oosteuropese landen een markteconomie van de grond willen krijgen van belang. Zo staat in Hongarije de Alliantie van Vrije Democraten lijnrecht tegenover het Hongaars Democratisch Forum. De eerstgenoemde partij wil de vorming van een markteconomie zo snel mogelijk realiseren en daarbij richt de partij de blik vooral op het Westen. Het Democratisch Forum is daarentegen veel behoudender, in het bijzonder ook waar het gaat om privatisering van staatsbedrijven en de instroom van Westerse kredieten. Ook in andere Oosteuropese landen lijkt zich een dergelijk politiek krachtenveld te ontwikkelen. Op dit moment is onduidelijk welke van de twee richtingen de meeste steun zal ondervinden in de verschillende verkiezingen. De weg waarlangs men in de Oosteuropese landen een markteconomie gaat realiseren lijkt daarom vooralsnog geen uitgemaakte zaak.

Herman Hoen
Ger Lanjouw
Beppo van Leeuwen

16. Idem. Genoemd worden "the establishment of property rights; appropriate legal, regulatory, and accounting systems; and public safety-net arrangements".

17. OESO, *Financial Market Trends*, nr. 45, 1990, blz. 43. Hierbij moet wel worden aangetekend dat het verruimen van de reismogelijkheden geleid heeft tot een sterke toeneming van de particuliere inkopen in met name Wenen. Deze inkopen worden niet als goedereninvoer op de handelsbalans geregistreerd.

18. *PlanEcon Report*, jg. 6, nr. 1-2, 1990, blz. 8.

19. Idem.